

Тетяна ЄМЕЦЬ

м. Київ

ПРІОРИТЕТИ ЗАСНОВНИКІВ ТА РЕАЛІЇ СЬОГОДЕННЯ (З ІСТОРІЇ НАНУ)

У статті розглядається складний період заснування Української Академії наук у Києві. Аналізуються позиції М. Грушевського та В. Вернадського як засновників української академічної науки. Досліджуються сучасні проблеми освіти і науки в Україні, одним із шляхів подолання яких є широке громадське обговорення.

The difficult period of foundation of the Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv is considered in the article. M. Grushevs'ky's and V. Vernads'ky's views, as the founders of the Ukrainian academic science, are analyzed. The modern problems of education and science in Ukraine, one of the ways of solving which is wide public discussion, are investigated.

Українська Академія наук у Києві розпочала свою діяльність у листопаді 1918 р. за правління гетьмана П. Скоропадського – в непростий час, коли вирішувалась доля української державності. Це не могло не ускладнити процес офіційного заснування УАН. Крім того, не сприяли становленню УАН і розбіжності у поглядах на засади нової наукової інституції двох таких значних організаторів науки, як М. Грушевський та В. Вернадський. Аналіз позицій М. Грушевського та В. Вернадського щодо ціннісних пріоритетів на завершальному етапі формування УАН дає змогу проаналізувати сучасні проблеми НАНУ.

Новому прочитанню періоду заснування УАН присвячена велика кількість досліджень сучасних українських науковців, зокрема І. Дзюби [3], В. Онопрієнка [9], М. Поповича [11]. Постає М. Грушевського як видатного історика та його участь у творенні незалежної української держави почала інтенсивно досліджуватись після здобуття Україною незалежності. У багатьох роботах по-новому було проаналізовано участь

М. Грушевського у розбудові УАН. Серед інших слід назвати дослідження Л. Матвеевої, Є. Циганкової [7], П. Сохань, В. Ульяновського, С. Кіржаєва [14]. Діяльність В. Вернадського в період заснування УАН також висвітлено в численних дослідженнях, наприклад, К. Ситника, О. Апанович, С. Стойка [2], Г. Добрава, В. Онопрієнка [4].

Загальновизнаним є твердження, що М. Грушевський прагнув створити академічну установу на засадах Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка у Львові. Це було цілком виправданим, адже НТШ, головою якого М. Грушевський був у 1897-1913 рр., відіграло визначальну роль у становленні науки в Україні як об'єднання в одну організацію величезної кількості небайдужих до українських проблем науковців. Саме в НТШ стало можливим зусилля цієї спільноти направляти в певне русло, професійно, на науковому рівні формулювати й вирішувати конкретні завдання українознавчої спрямованості. Товариство проводило активну просвітницьку роботу, було важливим чинником зростання національної самосвідомості.

Не менше значення для становлення національної науки мало й Українське наукове товариство в Києві. Головою УНТ було обрано М. Грушевського. Багато вчених, серед членів УНТ, стали організаторами та керівниками наукових установ, професорами вузів, академіками. Закономірно, що УНТ, як дітище голови Центральної Ради, вважало своїм головним завданням українізацію науки. Від дня свого заснування, перебуваючи в гущі суспільно-політичного життя в Україні, УНТ не могло залишатись осторонь процесу формування української академічної науки. Вже у березні 1917 р. на засіданнях УНТ з ініціативи М. Грушевського почало обговорюватись питання про заснування національної академії наук. 29 березня було створено комісію з розробки її статуту. Українське наукове товариство почало сприйматися як неформальна академія наук. Про необхідність національної академії наук часто говорилось на сесіях Української Центральної Ради, засіданнях Малої Ради та уряду. 8 червня 1917 р. було обрано спеціальну комісію, що мала опрацювати плани перетворення УНТ на УАН. Плани створення УАН базувалися на розумінні академії як

громадської організації на зразок НТШ чи УНТ, не підпорядкованої державі та з домінуванням гуманітарних наук. Плани ці не були реалізовані через неопрацьованість концепції та втрату Центральною Радою, і М. Грушевським зокрема, влади.

Знову питання про заснування академії наук було піднято у 1918 р., за влади гетьманату.

Відбувалось заснування Академії в умовах громадянської війни, неодноразових інтервенцій щодо України як зі Сходу, так і з Заходу. Це не могло не вплинути на перебіг подій. Хронологія завершального етапу створення УАН надзвичайно драматична. 5 травня 1918 р. міністр народної освіти Української Держави професор М. Василенко подав гетьману П. Скоропадському план роботи міністерства, який передбачав українізацію школи, створення академії наук, університетів та центральної наукової бібліотеки. Було створено Комісію для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. 9 липня 1918 р. відбулося перше засідання Комісії, на якому В. Вернадський говорив про давню академічну традицію в Україні, що бере свій початок ще з часів Острозької академії, створеної на зразок тодішніх європейських академій у XVI ст. Позиція В. Вернадського полягала в необхідності продовження традицій, але на сучасних засадах. Академічна наука, на його думку, повинна бути не зібранням вчених за інтересами, а потужною науковою структурою, здатною оперативно відгукуватись на потреби реального життя та пропонувати шляхи вирішення конкретних завдань. Пріоритет в дослідженнях повинні отримати природничі науки. Нове у створюваній Академії полягало в орієнтації наукової діяльності на прикладні галузі, у впливі науки на піднесення виробничих сил країни [13, 288-291].

Комісія працювала по 17 вересня 1918 р., в період відносної політичної стабільності, і успішно підготувала законопроект про заснування УАН. Його схвалила Рада Міністрів і затвердив гетьман П. Скоропадський. Перших 12 академіків згідно рекомендації Комісії мав призначити уряд, а вони мали в подальшому обирати наступних академіків.

На посаду президента Академії було запрошено М. Грушевського, але він відмовився, через неприйняття гетьманського

режиму і запропонованої Комісією концепції Академії наук. На думку М. Грушевського, академія повинна бути недержавною, громадською установою [10, 596]. Слід зазначити, що у пропозиціях М. Грушевського робився акцент на тому, що перші академіки повинні були обиратися на з'їзді представників університетів.

Слід зазначити, що керівництво УНТ, яке не брало участі в діяльності Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві, на загальних зборах 23 червня 1918 р. прийняло рішення, за яким Академія наук повинна була б формуватися безпосередньо на основі УНТ, що вже мало організовані секції, музеї, видання, і висловлювало протест проти намагання міністерства освіти гетьманського уряду прилучити до створення Академії В. Вернадського, розуміння яким принципів організації майбутньої академії не співпадало із поглядами М. Грушевського та багатьох членів УНТ.

Офіційне заснування УАН відбулося 14 листопада 1918 р. 27 листопада 1918 р. на першому Спільному зібранні В. Вернадського було одноголосно обрано Президентом-головою Української Академії наук у Києві.

15 грудня в Києві встановила свою владу Директорія. 16 грудня на Спільному зібранні Академії було обрано делегацію для переговорів із новою владою. 28 грудня В. Вернадський, А. Кримський, П. Тутковський та Д. Багалій зустрілися із головою Директорії В. Винниченком.

2 січня 1919 р. М. Грушевський висловив пропозицію відмовитись від УАН, яку створив гетьманський уряд невідповідно до національних інтересів України та розпочати роботу по становленню Академії з самого початку, змінивши, відповідно, основні засади. Однак ця пропозиція М. Грушевського не отримала широкої підтримки, більшість вчених були проти скасування вже функціонуючої УАН.

Політична ситуація в черговий раз ускладнилася. 25 січня 1919 р. на зборах Академії вирішено було не евакуйовуватися разом з Директорією перед загрозою більшовицької окупації, а забезпечити функціонування Академії в Києві. Для цього академіки пішли на співпрацю із більшовиками. 10 лютого

А. Кримський та В. Вернадський побували на прийомі у наркома освіти Тимчасового робітничо-селянського уряду України В. Затонського і дістали запевнення прихильності до УАН. 12 лютого 1919 р. на Спільному зібранні засновників УАН було повідомлено про це офіційно, тому радянські історики довгий час називали саме цей день днем створення УАН [3, 253].

В. Вернадський домагався підтримки освіти і науки державними установами. Слід визнати, що в подальшому, в умовах радянського ладу, державне забезпечення функціонування академічної науки призвело як до пріоритету прикладних досліджень (особливо для потреб військово-промислового комплексу), так і до тотального контролю держави за науковими розробками.

Те, що перемогла точка зору В. Вернадського на організацію роботи академії, зовсім не означає, що підхід М. Грушевського був однозначно безперспективним. М. Грушевський мав великий досвід успішної організаційної діяльності. Найвагоміші його науково-організаційні здобутки – це діяльність НТШ у Львові та УНТ в Києві. Завдяки зусиллям М. Грушевського ці організації мали значний вплив на інтенсифікацію національного культурного відродження. Особлива увага в їх діяльності приділялась історичним, філологічним дослідженням. Проводились також, хоча й меншою мірою, і природничо-технічні та медичні дослідження (розвиток останніх стримувався недостатнім матеріальним забезпеченням). М. Грушевський, розробляючи засади національної академії наук, наполягав на створенні такого закладу, де розвиватимуться гуманітарні знання, що становлять на його думку, ядро української культури.

В. Вернадський, поряд із розбудовою української національної культури, порушував проблеми розвитку фундаментальних природничих наук і всього комплексу продуктивних сил України. В академії, на його думку, повинні бути широко представлені природничі й технічні науки. Він вважав, що нову академію не варто створювати як зібрання вчених-аматорів. Академія повинна формуватися з учених, які одержують кошти від держави і віддаються дослідницькій роботі як основній справі свого життя, що державою визнається важливою.

На жаль, дискусія з приводу шляхів розвитку вітчизняної академічної науки не відбулася ні в період заснування УАН, ні пізніше, після перемоги радянського ладу в Україні. Тоталітарний режим в Радянському Союзі швидко поклав край будь-яким відхиленням від ідеологічної лінії КПРС. Наука могла розвиватись лише як засіб для підтримки влади. Науковий аналіз проблем не був потрібен, а в сфері вивчення суспільних процесів він навіть був небезпечним для існуючого режиму. Наслідки такого одностороннього розвитку академічної науки ми відчуваємо й дотепер.

В останні кілька років, одночасно з лібералізацією суспільного життя, почала розгортатись дискусія щодо засад функціонування академічної науки в Україні. Але дискусія ця (як і демократичні зміни) не завжди послідовна. Досягнути змін в діяльності НАНУ поки що не вдається.

“Система, яка існує сьогодні, не тільки не задовольняє потреби країни, вона ще й приносить непоправні моральні збитки і освіті, і науці”, – наголошує М. Зубрицька, проректор з навчальної роботи Львівського національного університету імені Івана Франка [5].

Найбільш болючими проблемами сучасної української науки називаються процвітання плагіату, знецінення принципів наукової етики, присвоєння звань не стільки за наукові здобутки, як за зв'язки в бюрократичній системі.

Заважає прогресу і відірваність освіти та науки від реальних потреб суспільства, а також відсутність стабільних зв'язків зі світовою наукою. Зазвичай співпраця із закордонною наукою відбувається на основі особистих контактів. Неузгодженість вимог до документів про освіту призводить як до невизнання дипломів вітчизняних вищих навчальних закладів за кордоном, так і до невизнання закордонних дипломів у нас. 19 травня 2005 р. Україна на конференції у норвезькому м. Берген офіційно приєдналась до Болонського процесу, що має на меті створення єдиного європейського простору вищої освіти до 2010 р. На жаль, відбувається це приєднання формально. Наявним підтвердженням чого є запровадження рівнів бакалавра та магістра. На ринку праці диплом бакалавра не визнається

повноцінним, тому студенти прагнуть обов’язково закінчити магістратуру.

Українська система кафедр, маючи у своєму складі сталий набір викладачів, самоконсервується. На Заході поширені бакалаврські та магістерські програми, керівники яких набирають собі виконавців будь-де, відповідно до навчального плану.

Зміст навчання гуманітарним дисциплінам у нас здебільшого застарілий, не відповідає не лише світовим стандартам, а й мало узгоджується зі станом сучасного українського суспільства.

Достатньо широка дискусія щодо правомірності існування в теперішній формі ВАК також не призвела до істотних зрушень у вирішенні цієї проблеми. М. Герасимчук, заступник директора Інституту економіки НАН України, чл. -кор. НАНУ наголошує: “ВАК до науки узагалі не має жодного стосунку... В усьому світі дисертація – внутрішньонаукова справа, у яку чиновники не втручаються.... Диплом про надання вченого ступеня видає університет і він же несе моральну відповідальність за це” [12].

Б. Малицький, професор, директор Центру досліджень науково-технічного потенціалу й історії науки ім. Г. Доброва НАН України, професор зауважує, що “у підготовці дисертацій компанія витіснила наукове дослідження” [12]. Уряд затвердив кількість аспірантів на рівні 24 тисяч, а за радянських часів ця чисельність не перевищувала 13 тисяч. У деяких наукових галузях кількість аспірантів збільшилась у 70 разів (економіка, політологія). Вчені звання стали товаром, вартість якого виражена у суспільній повазі до звань.

Але, при обговоренні проблем ВАКу мало говориться про державні виплати та пільги за наукові звання, про матеріальний еквівалент цієї “суспільної поваги до звань”.

Заклики щодо необхідності належного фінансування наукових досліджень, на жаль, за межами обговорення залишають джерела цього фінансування. Звичне сподівання на державне фінансування консервує застарілу систему вищої освіти та її віджилі механізми.

При обговоренні проблем НАНУ навіть не дискутується теза про незалежність від державного утримання. Навпаки,

поважні академіки активно відстоюють право залишати все без змін. Перерахувавши досягнення, делікатно пожалівшись на недостатність фінансування, переходять до гнівного осуду “колишніх наукових співробітників академічних інститутів, котрі не відбулися в науці й подалися у журналісти”, “амбітних вчених, які проміняли велику науку на політичну діяльність” [1]. Борис Олійник на загальних зборах НАНУ говорив про “вчених, які, до відома властей, недарма їдять хліб в академії. Що й потвердив у своїй розлогій, сповненій солідного фактажу доповіді Борис Євгенович Патон” та зауважив про “лукаве зміщення понять, коли Національну академію трактують як релікт тоталітарної системи, якого зрозуміло ж, треба позбутися... разом з академією. А тим часом ця інституція у всі часи і завжди була символом державності нації. Відтак подібні випадки мають одержувати гідну відсіч” [8].

Попри емоційність дискусій, реальні шляхи подолання кризи в українській академічній науці обговорюються мало. Зазвичай, мова йде про перерозподіл державного фінансування.

Наприклад, Ф. Трох вихід бачить в забезпеченні науковців сучасною інформацією, налагодженні міжнародних зв'язків та приєднанні до світового наукового процесу. Він пише, що за радянських часів специфічна бюрократична система у формі академії наук, НДІ та нечисленних наукових підрозділів при провідних університетах функціонувала завдяки фінансовому та адміністративному ресурсу держави. В сучасних умовах така система не лише неефективна, але й спричиняє глибоке відставання української науки від світової. Щоб якісно керувати, потрібно мати можливість визначення пріоритетів і експертизи результатів. Про зниження суспільного значення професійної науки свідчать події Помаранчевої революції. Якщо студентство широко приймало в них участь, то науковці виступали перш за все як приватні особи. “Наукове керівництво завжди рухалося у фарватері влади, але протягом останнього десятиліття замість реальних дій була лише роздача білянаукових брязкалец у вигляді почесних посад і звань для можновладців” [15].

Автор вважає, що розпад фундаментальної науки вже сягнув тієї стадії, коли перебудувати чи відновити її неможливо. Але

знищувати її до кінця нераціонально. Вона ще “здатна допомогти в розвитку освіти й підтримати прикладні дослідження. Важливо лише не плутати ці процеси з науковим відродженням” [15]. Відродженням науки, на його думку, має зайнятися Українське наукове агентство, яке буде організовувати колективну передплату на бібліографічні бази даних і електронні версії основних журналів; пряму фінансову підтримку міжнародних публікацій; участь українських дослідників у міжнародних грантах; видання українських перекладів ключових монографій і оглядів останнього часу; контакти із науковою еміграцією через професійні наукові організації при державній підтримці.

В. Куліш та В. Астаф’єв також наголошують на державному фінансуванні наукових досліджень, побіжно зауважуючи, що “Японія зробила ставку на комерційну науку як на базовий сектор усієї національної економіки (до речі, без наявності академії наук як такої) і – виграла” [6]. Автори не помічають своєї непослідовності. Не дивлячись на революційність заголовку, у статті лише пропонується перерозподілити державне утримання на користь “інженерних наук і технологій”, виділивши їх у Академію інженерних наук України. НАНУ залишити решту коштів та гуманітарно-соціальні і фундаментальні ділянки науки.

У статті з такою промовистою назвою “НАНУ як уламок імперії” варто було б зазначити, що держава, яка оплачує роботу науковців, не лише спрямовує їх науковий пошук, а й має змогу постійно тримати науку під контролем.

Хоча в сучасній українській науці є чимало проблем, але існують й наочні зразки спроб перебороти застарілу радянську академічну традицію. До таких слід віднести, насамперед, Національний університет “Києво-Могилянська академія” та Національний університет “Острозька академія”. Саме в цих наукових закладах успішно реалізуються як відмова від повного державного утримання, так і тісна співпраця із закордонними науковими установами, започатковуються різноманітні магістерські програми на потребу суспільства.

Ще одним прикладом подолання стереотипів радянської науки є поява в Інтернеті порталу “Всеукраїнська мережа експер-

тив” (www.experts.in.ua), де розміщуються аналітичні статті, новини та дайджести.

Загалом, проведення широкого громадського обговорення проблем української академічної науки (незалежно від результативності) уже є свідченням початку процесу успішного їх подолання.

Література:

1. Академічна наука жива! // Дзеркало тижня №16 (491) за 24 квітня 2004 р.
2. В. И. Вернадский: Жизнь и деятельность на Украине. / Сытник К. М., Апанович Е. М., Стойко С. М. – 2-е изд., испр. и доп. – К.: Наук. думка, 1988. – 368 с.
3. Дзюба І. М. Академія наук України // Енциклопедія сучасної України. – К., 2001. – Т. 1. – С. 250-287.
4. Добров Г. М., Онопрієнко В. І. В. І. Вернадський – організатор науки на Україні // Вісн. АН УРСР. – 1988. – № 3. – С. 81-92.
5. Зубрицька М. Знання і звання у світлі кривих дзеркал // Дзеркало тижня №41(466) від 25 жовтня 2003 р.
6. Куліш В. та Астаф'єв В. НАНУ як уламок імперії // Дзеркало тижня № 15-16 (543-544) від 23 квітня 2005 р.
7. Матвеева Л. В., Циганкова Е. Г. А. Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук: Вибране листування. – К.: АТ “Обереги”, 1997. – 172 с.
8. Олійник Б. Реформа – не руйнація // Дзеркало тижня №19 (547) від 21 травня 2005 р.
9. Онопрієнко В. І. Історія української науки XIX-XX століть: Навч. посіб. – К.: Либідь, 1998. – 304 с.
10. Полонська-Василенко Н. Академік В. І. Вернадський (спогад) // Хроніки 2000. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2004. – Вип. 57/58. – С. 496-509.
11. Попович М. В. Нарис історії культури України. – К.: АртЕк, 1998. – С. 587-601.
12. Рожен О. Плюс докторизація всієї еліти // Дзеркало тижня №37(462) від 27 вересня 2003 р.
13. Ситник К. М. Володимир Вернадський і Академія / К. М. Ситник, В. В. Шмиговська. – К.: Наук. думка, 2006. – 312 с.
14. Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Асадеміа. Ідеї, змагання, діяльність. – Київ, АН України, І-тут укр. археографії, 1993 – 320 с.
15. Трох Ф. Богоугодні наукові заклади // Дзеркало тижня №5 (533) від 12 лютого 2005 р.